

Bollobás Enikő

Az amerikai megtérési történetek performatív retorikája

Az amerikai gondolkodásmód egyik sajátos pillére az önformálás eszménye, vagyis a *self-made man* ideálja és egyúttal megvalósításának imperatívusza. E mentalitás gyökerei az amerikai protestantizmus ébredési mozgalmaihoz köthetők, nevezetesen a megtérési történethez (*conversion narrative*), mely nemcsak a Krisztusnak való „odaszánás” elbeszélése, hanem az egyéni önmegalkotás narratívája is. A Krisztushoz megtérő hívő az „odaszentelődés” performatív folyamatában képes lesz önmaga új módon való megalkotására, újjáformálására, újrateremésére, mégpedig egyéni múltjától függetlenül. Az amerikai kultúra nagy individualista szabadságeszményének a megnyilvánulásáról van tehát itt szó, amikor is nemcsak a változás lehetősége teremődik meg, de létrejönnek a változás megvalósulásának módjai is, beleértve az önmegalkotás retorikai eszközeit is.

Az amerikai protestantizmus egyik legfontosabb jellemzője, hogy egymást követik az ébredési hullámok, aminek eredményeképp az amerikai történelem is szakadatlan millenáris mozgalomként fogható föl. Az amerikai vallástörténészek öt – rendre egy-egy emberöltőt felölelő – ébredési hullámot különböztetnek meg. Ezek jelentősége jóval túlmutat a valláson, állítja William G. McLoughlin, amennyiben minden egyes ébredési mozgalom közvetlen kapcsolatba hozható bizonyos politikai-társadalmi változásokkal.¹ Ekképp a puritán mozgalom (1610-40) előbb hozzájárult az angol alkotmányos monarchia kialakításához, majd az egyház folyamatos tökéletesítésének eszméje révén elültette a más földrészen való újrakezdettség gondolatát, megteremtve az amerikai gyarmati telepek létesítésének lehetőségét is. A 18. századi ún. „nagy ébredés” (*Great Awakening*, 1730-60) szellemisége komoly szerepet játszott abban, hogy az Angliától való elszakadási kísérletek eredményeképp megszületett a független amerikai köztársaság. A 19. század eleji „második ébredés” (1800-1830) az unió megszilárdulásával, majd a Jackson elnök nevéhez köthető részvételi demokrácia megerősödésével járt. A polgárháború utáni ébredési mozgalom (1890-1920) segített elterjeszteni a kapitalista kizsákmányolás korlátozásának eszméjét, s létre is hozta e korlátozás intézményeit és a jóléti államot. Végül az

1960-as években megjelenő ébredési-eszmélési mozgalom (1960-1990) hatására elterjedtek a természet korlátlan kizsákmányolásának gátat vető ideológiák, valamint a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés eszméi.

A vallási ébredések akkor következnek be, amikor egy általános hit- és értékrendbeli válságot hasonlóan általános, mindenre kiterjedő ideológiai átértékelés vagy értékrendezés követ. Valamiképpen mindig a bűnökre vagy a hibákra való ráeszmélés idézi elő az ébredést, s már ez a tudatosodás is segít kiszabadítani a bűnöst a bűn fogságából. A 18. század első felét követő ébredési hullámok nemcsak egyes emberek lelki életében hoztak gyökeres változásokat, előidézve a hívők megtérését és eszmélését, de megváltoztatták az egész nemzet gondolkodásmódját, kultúráját is, vagyis mindig ideológiai átalakulással is jártak. A vallásos ébredések individualista, pietista mozgalmak, s középpontjukban a lelki tökélesedés és a millenarista ideológia áll. A Krisztus második eljövetelére történő felkészülést hirdetik, valamint azt, hogy bizonyos rendíthetetlen alapértékek – mint a szabadság és a felelősségtudat – teszik tökéletessé nemcsak az egyént, hanem a nemzetet és a világot is.

Ebben a tanulmányban két ébredési hullám – a puritán ébredés és a „nagy ébredés” – néhány kiemelkedő megtérési történetében kívánom megvizsgálni a megtérés-önmegalkotás páros tematikáját megragadó performatív retorikai eszközöket, melyek végül az „amerikaiság” új elemekből megalkotott katakrézisét állítják elő. Jelentőségét tekintve ez e két ébredési hullám minden bizonnyal kiemelkedik az összes közül, mivel ekkor a megtérési vágy végigsöpört az összes gyarmaton, megérintve majd minden „új angolt”.

A puritán ébredési mozgalom alapvetően hozzájárult az amerikaiság nagy eszményeinek – köztük a *self-made* man eszméjének – a kialakulásához, s maga az ébredés jelensége is ekkor nyerte el a későbbi évszázadokban is visszaköszönő formáját. Az amerikai gyarmatok e puritán kulturális forradalom következményeképp jöttek létre, mely a maga küldetés- és kiválasztottságtudatával arra buzdította híveit, hogy mutassanak példát: építsék fel Krisztus királyságát, „a hegyre épült várost”, ahogyan John Winthrop fogalmazott híres prédikációjában. Ily módon az egyént azzal a felelősséggel is fölruházta, hogy az ő dolga felismerni Isten magasabb törvényeit.

A „nagy ébredés” pedig az amerikai Felvilágosodás vallási mozgalma, az Európában is (főleg holland, német, svájci, angol és francia városokban) megjelenő vallásos kegyesség amerikai megfelelője. E pietista mozgalom hatására az eredetileg viszonylag egységes puritanizmust és a merev teológiát felekezeti pluralizmus váltja fel; a hagyományos vallásokon belül megerősödnek az érzelemvallások, azaz az evangelizáló, pietista, voluntarista és szubjektív vonulatok.² Vándorprédikátorok járják a gyarmatokat, köztük John Wesley és George Whitefield, akik több száz mérföldet tesznek meg egy-egy útvonalon, több tízezer embernek

hirdetve az igét. „Érzelmek orgiáját” tapasztalják mindenütt, állítja Perry Miller, s beszámolóikban tobzódó vallási lelkesedésről, „pectorális” teológiáról, vagyis a szív hitéről és a legbensőbb ént átalakító kegyelem átéléséről írnak.³ A vallásos érzület immár nem privilegizált társadalmi csoportok privát élménye, hanem bárkit megérintő, társadalmi és kommunális indíttatású kegyelmi állapot.

Az egyes emberek számára mindez azt jelentette, hogy új lehetőséget kaptak kiválasztottságuk bizonyítására. E bizonyítás feltétele nemcsak a megtérés megélése volt, hanem az is – mégpedig főként az – hogy beszámoljanak megtérési élményükről a közösség előtt. A megtérés-élmény középpontjában Krisztus megtapasztalása, érzékelése, érzelmi megélése áll. A megtérési történet arra hivatott, hogy a megtérő meggyőzően bizonyítsa vele kiválasztottságát. A megtérésről adott beszámoló pedig akkor éri el a célját, ha azzal képes meggyőzni a közösséget arról, hogy Isten valóban kiválasztotta ezt a megtérőt. A hívő ekkor nyer bebocsátást az ún. „látható szentek” (*visible saints*), vagyis a kiválasztottak közé; ezzel a gyülekezetben elfoglalt helye is megváltozik, s immár a társadalom legfelsőbb rétegébe tartozik.

Thomas Shepardnek, a puritán kor nagy szónokának a naplója a megtérés megélésének és retorikai bizonyoságtételének szép példáival szolgál. Shepard hosszasan beszéli el napjait, beszámolva arról, hogy mit cselekedett meg vele az Úr, amikor kiválasztottá tette meg. Egyébként Shepard gyülekezetében több száz megtérőt elért az isteni választás, akik mind előadták megérési történetüket, melyek közül Shepard félszázat ki is adott. Valójában mindannyian Isten választásáról írnak: a jelekről, melyekkel Isten bizonyoságot tett kiválasztottságukról. A megtérések többsége a templomi prédikációk közvetlen hatására történt, de fennmaradtak magányban, közvetítő nélkül lezajlott megtérés-élményekről szóló beszámolók is. Az ilyen esetekben a megtérő közvetlen kapcsolatba került Istennel, miután érezte szívén Isten ujjának érintését.

Patricia Caldwell az amerikai megtérési történetek jellemzői között említi az objektív önvizsgálatot, a rendezett szerkezetet és a szimbolikus kifejezőmódot, valamint azt, hogy gondolati kiindulópontjukat a Szentírás szolgáltatja.⁴ A vallástörténész szerint jellemző továbbá a vándorlás-motívum, mégpedig annak amerikai változata: itt nyilvánvalóan az Atlanti óceán áthajózása kap szimbolikus értelmet, amennyiben a hajóút megtisztítja bűneitől az utazót, s egyúttal Krisztushoz is szenteli, azaz megtéríti.⁵ A Shepard által összegyűjtött 51 megtérési történet közül 42 erre a tengeri vándorlás-motívumra épül, s bennük az utazás lesz a nagy belső átalakulást kiváltó esemény. Nem véletlen, hogy az első puritánoknál a megkeresztelés szimbolikusan az Atlanti óceán vízében történt. Az Új Világba utazás tehát elvezet a Krisztushoz való megtéréshez.

Fontos látnunk, hogy ezek a jegyek mind konstativitást feltételeznek, vagyis arra vonatkoznak, hogy az előadott megtérési történet igaz állítások formájában reflektál-e a megtörtént eseményekre. A megtérési történet akkor hiteles, ha azt a hallgatóság igaznak ítéli, azaz elfogadja, hogy valóban megtörtént a választás. Ugyanakkor nemcsak arról van szó, hogy a megtérőknek meg kellett győzniük a hallgatóságukat arról, hogy beszámolójuk konstatív módon igaz: tehát épp őket választotta Isten, tehát „Isten választása” *genitivus subjectivus*ként értendő. A megtérési történetek hasonlóan fontos eleme a performativitás, jelen esetben a bizonyágtétel. A belső bizonyosság tanúsítása a választás megcselekvésének különféle performatív aktusai által történik, melyek között olyan beszédcselekvések találhatók, mint a bűnbánat tartása, a fogadalomtevés, az ígérgettevé és a felajánlás. Itt tehát az „Isten választása” kifejezés *genitivus objectivus*ként értendő, amikor az ember választja Istent.

A konstatív-performatív reláció bizonyos esetekben egymásutániságot mutat, amennyiben az Istentől jövő megszólítás, illetve az azokról való konstatív beszámoló maga után vonja az odaszentelődés performatív cselekedeteit. De a fordítottja is elképzelhető: John Wesley például előbb prédikált annak érdekében, hogy megtérjen (ez a performatív aktus), majd beszámolt megtérése részleteiről (ez a konstatív aktus).

A megtérési történetek két tekintetben is bizonytalanságban hagyják a hallgatóságot: egyfelől nem tudható, hogy *genitivus subjectivus*ról vagy *genitivus objectivus*ról van-e szó, másfelől az sem egyértelmű, hogy az elbeszélő most éppen elbeszél vagy megcselekszik. Azaz teljes mind a *genitivus subjectivus-genitivus objectivus*, mind a konstatív-performatív aporia: összeolvad a megszólítás és a tanúságtétel. Nem lehet tudni, hogy a megtérési történet mikor számol be „valóban” megtörtént eseményekről, és mikor állítja elő ő maga ezt az eseményt. Nem lehet tudni, hogy amikor konstatív beszámolást feltételezünk, valójában nem performatív önmegalkotásról van-e itt is szó.

Az amerikai megtérési történetek jellemzőit én éppen ezért kiegészíteném a retorikaival: ennek értelmében a kiválasztottság (a) elhívás („Isten választása” mint *genitivus subjectivus* és mint konstatív beszédaktus) és (b) bizonyágtétel („Isten választása” mint *genitivus objectivus* és mint performatív beszédaktus) által nyer igazolást, mégpedig egy sajátos aporiával ellátott retorikai performansz keretén belül.

A retorikában való jártasság ekképp alapvetően szükséges a megtérés igazolásához, illetve a megtérési történet hitelességének a közösség által történő megerősítéséhez. A „minden hívő papsága” puritán elve biztosan nem átlagos hívőkre vonatkozott. Valójában a „látható szentek” puritán közösségébe csak az írástudók léphettek, s közülük is csak azok, akik az „Írás” tudói is voltak, és egyúttal kiváló szónokok.

A puritánok bizonyosak voltak benne, hogy az isteni kegyelem működését semmi sem jelzi jobban, mint hogy a megtérő „megtalálja” érzelmeit, ahogyan egyikük, Goodwife Jane Holmes fogalmazott,⁶ azaz képes megfelelő szavakkal kifejezni érzelmeit. A kifejezőképtelenség pedig, amikor a hívő „nem találja a szavakat”, amikor nyelve „halott”, megkötözött, bizonyosan a bűnösség egyik árulkodó jele.⁷ Nem is fogadták el a „papagáj módjára” szajkózott szövegeket. Csak a személyes, megélt élmények elbeszélését vették komolyan, és csak az egyénien megfogalmazott és szinte művészién megszerkesztett beszámoló alapján nyilvánították megtértnek a jelentkezőt. Alapvető követelmény volt továbbá, hogy „folyamatos beszédben” és „saját szavaikkal” adják elő megtérésük történetét (Shepard ír erről⁸). A megtérőnek tehát a retorika eszközeivel kellett igazolnia a szív tudását, a szív által megtapasztalt hitet; s nagy meggyőző erővel kellett bírnia, hogy a lelki élmény hitelességét kellően bizonyítsa. A hívők-megtértek között már csak azért sem lehetett retorikában járatlan személy, mert hitük szerint a szónoki képességet maga a Szentlélek (Isten lehelete) biztosítja: számukra a nyelv zenéje hivatott jelezni a Lélek inspirációját.

A választás kétirányúságát igazoló megtérési történetek tehát retorikai kimunkáltságukkal bizonyították, hogy a beszámoló hívő egyrészt méltó a kiválasztottságra, vagyis azok közé tartozik, akiket „elhív magának az Úr”, másrészt – megérintve Isten leheletétől (a Szentlélektől) – „szavaival megtalálta érzéseit”. Ez a kettős választás a szövegek konstatív-performatív aporiájában mutatkozik meg. Míg ugyanis beszámolójával hitelesen kell igazolnia, hogy ő Isten választottja – vagyis ők nép, kit az Úr „elválasztott”(Ésaiás 44:1-5)⁹, „a kik az ő beszédükre hisznek majd bennem” (János 17:20), „Mert néktek lett az ígélet, és a ti gyermekeiteknek, és mindazoknak, kik messze vannak, valakiket csak elhív magának az Úr, a mi Istenünk” (ApCsel 2:39) – addig az „oldott nyelv”, vagyis az előírás szerint „folyamatos beszédben és saját szavakkal” előadott retorikai performansz azt igazolja, hogy ő választotta Istent.

A megtérés legelső állomása a bűnök megvallása és megbánása. „Bánjátok meg azért és térjete meg, hogy eltöröltessenek a ti bűneitek, hogy így eljőjenek a felüdülés idei az Úrnak színétől” (ApCsel 3:19), hangzik Péter apostol parancsa. Mint Martin E. Marty rámutat, az amerikai megtérési történetekben a bűnök megvallása közvetlenül vezet Krisztus választásához.¹⁰ A hívő egyre tudatosabban választja (újra) Krisztust, megvallva a megtérési hullámokban rendre megújuló protestáns hitét. A választás szabadsága végül jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az ébredési mozgalmak hatására megjelentek és megerősödtek a modern amerikai vallások és felekezetek.

A „nagy ébredés” idején született több száz megtérési történet közül talán Jonathan Edwards *Personal Narrative* (Személyes beszámoló, kb. 1743) című írása hordozza magán a

leglátványosabban a megtérési történetek műfaji jegyeit. A *Személyes beszámoló* Edwards vallásosságának három korszakáról szól, pontosabban arról az útról, amelyet a vallásos érzület egyre magasabb szintjére emelkedve tett meg. Míg gyermekkorát az ösztönös áhítat jellemezte, amikor is magától értetődő volt számára a jámbor ima, Isten szolgálata és Isten közelségének érzése, addig kamaszkori eszmélését belső küzdelmek és konfliktusok kísérték, amikor is lázadt az isteni szuverenitás tétele ellen (miszerint Isten annak adja a kegyelem ajándékát, akinek kívánja, s azt utasítja el, azt ítél örök kárhozatra, akit csak akar).

Felnőtt korára azonban képes lett új módon megtapasztalni Krisztust (magát Krisztust, az ő személyét), és Krisztus gondolatát új módon megélni. „Belső édességről”¹¹ beszél, mely elmélkedései során érintette meg, amikor is lelke „csöndes, édes elvontsággal volt képes elfordulni a világi gondoktól”.¹² Ezt a harmadik szintet a személyesen megélt megtérési élmény hatására éri el, melynek kiváltója: a természet és az Ige. Edwards Isten „látható dicsőségeként” fogja fel a természetet,¹³ melynek hatására lelkébe „Isten dicsőséges fenségének és kegyelmének édes olyan érzése költözött, melyre nem talált szavakat”.¹⁴ Azzal, hogy Edwards a természet fenségességét jelöli meg Isten lakhelyeként, az amerikai megtérési történetek jellemzői közé új elemet csempész, amely az európaiakban nem található.

Megtérési élményének másik kiváltója, mint említettem, az Ige, pontosabban a Szentírás néhány mondata. Ezek között elsőként Pál apostolnak Timóteushoz írt első levelének egy passzusa szerepel: „Az örökkévaló királynak pedig, a halhatatlan, láthatatlan, egyedül bölcs Istennek tisztesség és dicsőség örökkön örökké! Ámen” (1 Tim. 1.17). Elmélkedései közben több bibliai verssor is segítette Krisztushoz fordulását: „Én Sáronnak rózsája vagyok, és a völgynek lilioma” (Énekek éneke 2.1), ill. „Sír a lelkem a keserűség miatt; vigasztalj meg a te igéd szerint!” (Zsolt. 119.28). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Szentírás a nyelv performatív erejénél fogva biztosította számára a megtéréshez vezető utat.

Úgy tűnik, a performativitás a megvilágosodás és a megtérés alapvető retorikai eleme, mégpedig két formában is. Egyrészt a már említett módon, amikor az isteni szó a lelki folyamatok előidézésében vesz részt, másrészt azokban az esetekben, amikor a megtérő maga kötelezi el magát – a nyelv révén, szintén performatív módon – Krisztus mellett. Utóbbira példa Edwards 1722. január 12-én kelt naplóbejegyzése, miszerint „nagy vágyakozást ér[zett] a Krisztus királyságának eljövetele iránt”¹⁵. Majd így folytatja:

ünnepélyesen felajánlottam magamat Krisztusnak . . . ünnepélyesen megfogadtam, hogy Isten lesz a sorsom és a boldogságom . . . Némelykor csak egyetlen szó

emléke lángra lobbantja a szívemet; vagy csak a Krisztus nevének látása, vagy Isten valamely attribútumának neve.¹⁶

Nemcsak „Krisztus csodálatos teljességét” érzékeli,¹⁷ de a Szó, az Ige erejét is: „Néha úgy éreztem, megindít az isteni Szó méltósága; mint az Élet Igéje; mint az élet fénye; az édes, méltóságos, életadó Szó; kísérve a Szó iránti szomjúhozástól, a vágytól, hogy ez a Szó szívembe költözzön, azt gazdagítva”.¹⁸ Majd így folytatja: „Egy szombat este különösképpen felfedeztem a Krisztus Evangéliumának kiválóságát; olyannyira, hogy meg kellett vallanom: «Ez az én választásom: ez a fény, ez a tanítás»; és Krisztusról: «Ez az én választott prófétám»”.¹⁹

Úgy tűnik tehát, hogy akár az áldás,²⁰ a választás is kétirányú Isten és a hívő között. Isten választotta azzal lesz valaki, hogy megvallja: ő is Krisztust választja. Akit Isten meghív, az meghallja a hívó szót; s a szabad akarat képességével – melyről Edwards értekezést is írt *Freedom of the Will* (Az akarat szabadságáról, 1754) címen – maga is Krisztust választja. A választás e kétirányú folyamata megfelel annak a kettős választás-fogalomnak, melyre Sacvan Bercovitch figyelt fel a korai puritanizmus kontextusában. Szerinte az „elhívás” (*calling*) két irányban működik: egyrészt „belső hívásként”, mellyel Isten az üdvözülést ajánlja föl az ő elhivatottjainak, másrészt „társadalmi hivatásként” (*social vocation*), mellyel az elhívott megfelelni próbál – Krisztus utánzásával a társadalom számára végzett jócselekedeteivel – a kiválasztottság magas mércéjének.²¹ Ez utóbbit nevezték „Krisztus alkalmazásának” (*application of Christ*), a társadalom szolgálatára szerződő elhívott viselkedését szembeállítva a világ megvetéséből (*in contemptus mundi*) táplálkozó, és csak önmaga üdvözülését célzó, elméledő-szemlélődő viselkedéssel.²²

A *Sinners in the Hands of an Angry God* (Bűnösök a haragvó Úristen kezében, 1741) című prédikációjában, mely talán a leghíresebb puritán prédikáció, Edwards már ezt a szóperformativitást használja legfőbb retorikai eszközként. A puritán retorika perlokúciós beszédaktusaival élve most ő alkalmazza azt az eszközt, mellyel Isten az ő megtérését idézte elő.²³ Figyelemre méltó vonása a prédikációnak, hogy nem a kereszténységben mindaddig elfogadott privát lelki folyamatokat hangsúlyozza, hanem – az amerikai gyarmatok testületi (korporeális) szellemiségével összhangban²⁴ – közös megtérésre buzdít, s ezzel az Ószövetséghez kapcsolódik, amennyiben kollektív bűnbánat és megtérés esetén a gyülekezet az új választott népként jelenhet meg.

A perlokúciós beszédcselekvések hatása nem is maradt el: szónoklatával valóságos tömeghisztériát váltott ki. A hívők sikoltoztak fájdalmukban, fetrengtek a földön, a pulpitus előtt tolongva könyörögtek a szónoknak, hogy vessen már véget elviselhetetlen fájdalmuknak. Ám Edwards nem sietett megnyugtani hívőt, inkább csak figyelmeztette őket:

Isten nem ígérte meg, hogy mindenkit távol tart a pokoltól; ekképp nem köti ígérete. Isten bizonyosan nem ígérte meg sem az örök életet, sem azt, hogy megmenti az embert az örök haláltól. . . . Az ígélet Krisztusban jelenik meg, és csak a kiválasztottakra vonatkozik.²⁵

Ezért kell meghallania Isten hívó szavát annak, aki még nincs Krisztusban.²⁶

A választás tehát itt is kétirányú: akit Isten meghív, az meghallja a hívó szót, aminek eredményeképp ő maga fogja Istent választani. Teszi ezt a szabad akarat képességével, hiszen „a lélek vagy választ, vagy elutasít”²⁷.

Minden megtérési történetben felfedezhető ez a kétirányú folyamat, amikor is a kiválasztott-megtért konstatív módon beszámol a meghívatásról, a hívó-megtérő-választó pedig performatív módon bizonyoságot tesz arról, hogy ő választja Istent. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a megtért Krisztusnak odaszenteltként deklarálja magát, s ezzel mintegy elő is állítja ezt a Krisztusnak odaszánt-odaszentelődött szubjektumot.

A megszentelődött tehát végül önmagát alkotja meg: megtérteként és megtérőként, kiválasztottként és választóként, Isten kegyeltjeként és az Új Jeruzsálem méltó polgáraként – vagyis katakrézisként, mert olyan elemek együttesévé teszi meg magát, amilyenek azelőtt nem vettek részt a szubjektumképzésben. Sem jelöltként nem létezett (mint személy, aki ezekkel a tulajdonságokkal bírt volna), sem jelölő kifejezés nem volt rá. Végül is éppen ez az önkonstitúció a megtérési történetek fő hivatása: az „amerikaiság” katakrézisének előállítás. Ugyanakkor a megtérési történetek markáns amerikai hagyományt indítottak el, amikor felvetették az amerikai önmegalkotás lehetőségét – és egyúttal imperatívuszát – mely az egyik legfontosabb amerikai értéké és gyakorlattá nőtt. Elmondható, hogy az egyéni önmegalkotás az ébredési mozgalmak terméke volt, melyek egyúttal technikáit is kimunkálták. Vagyis az egyik oszlopos amerikai értéknek, az individualista önmegalkotás értékének 350 éves története elválaszthatatlan az ébredési hullámok történetétől és performatív-katakretikus retorikájától.

¹ William G. MCLOUGHLIN: *Revivals, Awakenings, and Reform. An Essay on Religion and Social Change in America, 1607-1977*. University of Chicago Press, Chicago, 1978.

² William G. MCLOUGHLIN: „Pietism and the American Character”, in MCFARLAND, C.K. (szerk.): *Readings in Intellectual History: The American Tradition*. Holt, New York, 1970. 420-438. (különösen: 422-424.)

³ Perry MILLER: *The New England Mind: The Seventeenth Century*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1982. 163.

-
- ⁴ Patricia CALDWELL: *The Puritan Conversion Narrative: The Beginnings of American Expression*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 7.
- ⁵ CALDWELL 27.
- ⁶ CALDWELL 123.
- ⁷ CALDWELL 138.
- ⁸ Lásd CALDWELL 56.
- ⁹ A bibliai idézetek Károli Gáspár fordításában szerepelnek.
- ¹⁰ Martin E. MARTY: *Pilgrims in Their Own Land. 500 Years of Religion in America*. Penguin, New York, 1984. 109.
- ¹¹ „inward sweetness”. Jonathan EDWARDS: „Personal Narrative”, in BAYM, Nina, et al. (szerk.): *The Norton Anthology of American Literature*. I. köt. 7. kiadás. Norton, New York, 2007. 386-397. 388.
- ¹² „a calm, sweet abstraction of soul from all the concerns of this world”. EDWARDS: „Personal Narrative” 388.
- ¹³ Sydney E. AHLSTROM: *A Religious History of the American People*. Yale University Press, New Haven, 1972. 299.
- ¹⁴ „there came into my mind so sweet a sense of the glorious majesty and grace of God, that I know not how to express”. EDWARDS: „Personal Narrative” 388.
- ¹⁵ „I had great longings for the advancement of Christ’s kingdom in the world”. EDWARDS: „Personal Narrative” 391.
- ¹⁶ „I made a solemn dedication of myself to God . . . solemnly vowed to take God for my whole portion and felicity . . . Sometimes, only mentioning a single word caused my heart to burn within me; or only seeing the name of Christ, or the name of some attribute of God.” EDWARDS: „Personal Narrative” 391.
- ¹⁷ „a sense of the excellent fullness of Christ”. EDWARDS: „Personal Narrative” 392.
- ¹⁸ „And I have sometimes had an affecting sense of the excellency of the Word of God, as the word of life; as the light of life; a sweet, excellent, life-giving, word; accompanied with a thirsting after that word, that it might dwell richly in my heart.” EDWARDS: „Personal Narrative” 394.
- ¹⁹ „On one Saturday night, in particular, I had such a discovery of the excellency of the gospel above all other doctrines, that I could not but say to myself, «This is my chosen light, my chosen doctrine»; and of Christ, «This is my chosen Prophet.»” EDWARDS: „Personal Narrative” 396.
- ²⁰ Az Ótestamentum szerint kétirányú az áldás, amennyiben az ember is megáldhatja Istent, így hálaénekekben, dicsőítő énekekben (pl. II Mózes 15:1-18; Bírák 5; 30. zsoltár). Ugyanakkor, ha ember áld (vagy átkoz) embert, azt csak az Örökkévaló akarátának megfelelően teheti: hogy a performatív aktus „hatályba lépjen”, feltétlenül szükséges a Mindenható egyetértése. Bálám például azért nem képes megátkozni a zsidókat, mert az átok ellenkezne Isten akarátával: „Mit átkozzam azt, a kít Isten nem átkoz, és mit szidalmaztam azt, a kit az Úr nem szidalmaz?” (IV Mózes 23:8). (Lásd erről BOLLOBÁS Enikő: „A szó hatalmáról – nyelvészeti megközelítésben”, in SCHEIBER Sándor (szerk.): *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1977/78*. Budapest, 1978. 82-90.)
- ²¹ Sacvan BERCOVITCH: *The Puritan Origins of the American Self*. Yale University Press, New Haven, 1975. 6, 9.
- ²² BERCOVITCH 13.
- ²³ A puritán retorika egyéb eszközeiről lásd Perry MILLER 301-320.
- ²⁴ Lásd erről BERCOVITCH 154.
- ²⁵ „God has laid himself under no obligation by any promise to keep any natural man out of hell one moment. God certainly has made no promises either of eternal life, or of any deliverance or preservation from eternal death. . . the promises that are given in Christ, in whom all the promises are yea and amen.” Jonathan EDWARDS: „Sinners in the Hands of an Angry God”, in BAYM, Nina, et al. (szerk.): *The Norton Anthology of American Literature*. I. köt. 7. kiadás. Norton, New York, 2007. 425-436. 429.
- ²⁶ „let everyone that is yet out of Christ, and hanging over the pit of hell, whether they be old men and women, or middle aged, or young people, or little children, now hearken to the loud calls of God’s word and providence”. EDWARDS: „Sinners in the Hands of an Angry God”. 436.
- ²⁷ „the soul either chooses or refuses”. Jonathan EDWARDS: „Concerning the Nature of the Will”, in JEHLLEN, Myra — WARNER, Michael (szerk.): *The English Literatures of America 1500-1800*. Routledge, New York, 1997. 628-630. 628.